

3. KNIHA

FEUDALITA JAKO SPOLEČENSKÝ MODEL A JEJÍ PŮSOBENÍ

1. FEUDALITA JAKO SPOLEČENSKÝ MODEL

Feudalita či feudality: singulár či plurál?

Podle Montesquieua byl vznik „feudálních zákonů“ v Evropě jedinečným fenoménem svého druhu, „událostí, k jaké ve světě došlo jen jednou a jaká se možná nikdy nebude opakovat“. Voltaire, který byl sice nepochybně méně zběhlý v přesných právních definicích, ale zase se zajímal o širší obzory, s tímto názorem nesouhlasil: „Feudalita není událost. Je to velmi stará forma, která stále existuje na třech čtvrtinách naší polokoule, pouze s odlišnými správními systémy.“¹⁾ Věda se dnes obecně přiklonila na stranu Voltaira. Egyptská, achájská, čínská či japonská feudalita: tato nijak vzácná slovní spojení – a to cituji jen namátkově – jsou dnes už zcela vžitá. V západoevropských historických ovšem někdy vzbuzují lehké pochybnosti. Ti totiž dobře vědí, jak rozmanité definice byly tomuto pověstnému pojmu přisuzovány už na jeho rodné půdě. Podle Benjamina Guérarda byla podstatou feudální společnosti půda. Jacques Flach namítal, že jí byla skupina osob. Jsou však ony cizokrajné feudality, kterými se dnes obecné dějiny zjevně jen hemží, spíše Guérardova nebo naopak Flachova typu? Tyto pochybnosti vyřešíme jen tehdy, vrátíme-li se k počátkům celého problému. Jelikož získalo tolik společností, jež od sebe dělí mnoho století i kilometrů, označení „feudální“ zcela zjevně jen pro svou skutečnou či předpokládanou podobnost s naší feudalitou, musíme určit na prvním místě rysy tohoto modelového případu, který stojí jakoby v centru rozsáhlého systému odkazů. Nejprve však musíme poukázat na některé případy zcela zjevně nesprávného užití tohoto pojmu, který byl vzhledem ke své zvučnosti často zneužíván.

Na režimu, kterému dali jméno feudalita, si, jak víme, jeho první kmotři všímali především toho, co jej odlišovalo od centralizovaného státu. Odtud už nebylo daleko k rozšíření tohoto označení na všechny případy drobení společenské moci, protože k prostému konstatování

daného faktu obvykle přistupoval ještě hodnotový soud. Jelikož byla svrchovanost dostatečně velkého státu pokládána za pravidlo, jakákoli odchylka od tohoto principu musela být zjevně označena za abnormální. Už to by stačilo, abychom tento úzus, který musel nutně způsobit neúnosný zmatek, odsoudili. Někdy je ale možné narazit i na přesnější použití tohoto termínu. Roku 1783 obvinil jistý nevýznamný obecní úředník, působící jako tržní dozorce ve Valenciennes, ze zdražení potravin „feudalitu velkých venkovských vlastníků“.²⁾ A kolik kritiků později pranýřovalo „feudalitu“ bankéřů či průmyslníků! Tento pojem, zatížený více či méně neurčitými historickými reminiscencemi, měl u některých autorů poukazovat zjevně prostě na krutost moci, ale často také, méně elementárně, na zasahování hospodářských sil do veřejného života. Přitom naprosto platí, že splynutí bohatství, jež tehdy bylo především pozemkové, a autority, bylo jedním z výrazných rysů středověké feudalilty. To ale nezpůsobily vlastní feudální rysy této společnosti, nýbrž spíše skutečnost, že se tato společnost zakládala zároveň i na fenoménu panství.

Feudalita rovná se seniorátní systém: tato definice je mnohem starší. Nejprve se objevila v souvislosti s užíváním pojmu „vazal“. Aristokratický charakter, který tento termín získal až na základě v podstatě sekundárního vývoje, nebyl tak silný, aby pojem „vazal“ ve středověku nemohl občas označovat obyčejné pachtýře nebo nevolníky, kteří byli původně osobním charakterem své podřízenosti prvotním vazalům mnohem bližší. To, co bylo v této době pouhou významovou odchylkou, která se často vyskytovala zejména v poměrně nedokonale feudalizovaných krajích, jako byly Gaskoňsko či León, se s postupným zánikem původního chápání vazalského pouta stalo stále rozšířenějším územ. „Všichni vědí,“ píše roku 1786 Perreciot, „že poddaní pánů se ve Francii obecně označují jako jejich vazalové.“³⁾ Zároveň se prosadil zvyk nazývat navzdory etymologii „feudálními právy“ závazky, kterými byly zatíženy venkovské pachtý. Když lidé za revoluce volali po likvidaci feudalilty, mínili tím především likvidaci venkovského poddanství. Ale i zde musí historik uvést věc na pravou míru. Panství sice představovalo jeden ze základních prvků feudální společnosti, ale samo o sobě bylo mnohem starší než tato společnost a mělo také mnohem déle přetrvat. Pro přesnou nomenklaturu je důležité, aby obě kategorie zůstaly jasně odlišeny.

Pokusme se tedy shrnout v hrubých rysech, co o evropské feudalitě v pravém smyslu slova víme z jejich dějin.

Základní rysy evropské feudality

jjednodušší bude, začneme-li tím, že řekneme, čím tato společnost byla. Ačkoli vnímala závazky plynoucí z příbuzenství jako velmi silné, byla bezvýhradně založená na rodu. Vlastní feudální vazby existovaly přesněji řečeno jen proto, že vazby pokrevní nebyly dostačující. ale feudalita časově splývá s hlubokým oslabením státu, především s jeho ochranné funkce, a to i přesto, že kategorie veřejné moci střešující masu drobných pravomocí existovala i nadále. Feudální společnost však byla nejen jiná než společnost rodová a společnost vládaná státní mocí. Časově přišla až po nich a byla jimi ovlivněna. ztahy osobní závislosti, které pro ni byly typické, si zachovaly cosi vazeb v rámci družiny bojovníků, které tvořily v mnoha ohledech jausi náhražku rodu, a značná část mocenských práv, uplatňovaných nožstvím drobných nadřízených osob, působila jako zcizené pozůatky „regálů“.

Evropská feudalita tedy vyplynula z náhlého rozkladu starších společností. Bez prudkého nárazu germánských nájezdů, který přiměl ke lymutí dvě společnosti, jež se původně nacházely v různých stadiích voje a jejichž strukturu narušil, a který zároveň nechal vyplout na vrch řadu způsobů uvažování a společenských zvyků překvapivě příitivního charakteru, by totiž byla evropská feudalita nevysvětlitelná. efinitivně se utvořila v atmosféře posledních barbarských vpádů. Jen předpokladem bylo hluboké zpomalení společenských styků, pří: zakrnělý peněžní oběh, aby umožnil existenci placeného úřednictva, mentalita orientovaná na hmatatelné a prostorově blízké skutečnosti. kmile se tyto podmínky začaly měnit, začalo odzvánět i feudální společnost.

Byla to společnost spíše nerovná než hierarchizovaná, společnost íše nadřízených než urozených, společnost nevolníků a nikoli otroků. llyby v ní otroctví nehrálo tak zanedbatelnou roli, nemohly by v ní istovat skutečné feudální formy závislosti aplikované na nižší třídy. tomto všeobecném zmatku byla role dobrodruha příliš významná, lská paměť příliš krátká a systematickosti společenského uspořádání íliš chabá, než aby umožnila jednoznačné utvoření přísných kast.

Předpokladem feudálního systému však byla úzká podřízenost záupu prostých lidí několika mocným. Toto zřízení převzalo od star: h věků *villu* římského světa, již seniorátní, a germánskou vesnickou

občinu. Tyto způsoby exploatace člověka člověkem rozšířilo a upevnilo, a tím, že spojilo v nerozlučný svazek právo na rentu z půdy a právo vládnout, proměnilo všechny tyto prvky v panství. A to jednak ve prospěch oligarchie prelátů a mnichů, kteří měli za úkol získat přízeň nebes, a především pak ve prospěch oligarchie válečníků.

To, že mezi charakteristické rysy feudálních společností musíme zařadit takřka naprostou totožnost třídy nadřízených s třídou profesionálních válečníků, kteří bojovali způsobem, jenž se tehdy jevil jako jediný účinný, tedy jako těžkooděnci na koních, stačí prokázat i na základě velmi zběžného průzkumu. Už jsme viděli, že společnosti, kde se udržela vrstva sedláků s vojenskými povinnostmi, vazalskou strukturu a strukturu panství buď neznaly, nebo znaly jen jejich velmi nedokonalé formy: to platí například o Skandinávii nebo o královstvích asturoleónské skupiny. Příklad byzantské říše je možná ještě příznačnější, protože zdejší instituce byly poznamenány mnohem vyšším smyslem pro řízení. Od protiaristokratické reakce 7. století zde vládla, která zachovala velké správní tradice římské epochy a která se zároveň snažila řešit potřebu silné armády, vytvořila držby, zatížené vojenskými závazky vůči státu. V jistém smyslu šlo o skutečná léna, ale na rozdíl od Západu o léna pozemková, tvořená drobnými venkovskými hospodářstvími. Panovníci se od této chvíle zabývali především tím, aby tyto „žoldnéřské majetky“, ostatně stejně jako drobná vlastnictví obecně, ochránili před jejich zcizením bohatými a mocnými. Na konci 11. století však přišel okamžik, kdy říše, zaskočená hospodářskými podmínkami, které stále více narušovaly autonomii trvale zadlužených sedláků, a také oslabená vnitřními rozepřemi, přestala svobodným hospodářům zajišťovat účinnou ochranu. Tím neztratila jen cenné fiskální zdroje, ale zároveň se vydala na milost magnátům, kteří nyní jako jediní dokázali sebrat v řadách svých poddaných nezbytné vojenské oddíly.

Ve feudální společnosti byla charakteristickým mezilidským poutem vazba mezi podřízeným a nejbližším předákem. Stupínek za stupínkem spojovala takto utvořená pouta jako nekonečně se větvící řetězce ty nejjednodušší s těmi nejvýznamnějšími. Samotná půda se zdála být tak cenným bohatstvím jen proto, že umožňovala opatřit si odměnou za pozemky vlastní „muže“. Chceme půdu, říkali ve zkratce normanští páni, kteří odmítali dary, jež jim jejich vévoda nabízel ve špercích, zbraních a koních. A mezi sebou dodávali: „Tak si budeme moci vydržovat spoustu rytířů, zatímco vévoda už ne.“⁴⁴)

Zbývalo vytvořit specifická pozemková práva, jež by byla přizpůsobena odměňování služeb a jejichž trvání by záviselo na trvání podřízeného vztahu. Řešení tohoto problému vtisklo západoevropské feudalitě jeden z jejích nejpůvodnějších rysů. Zatímco služebníci v okolí slovanských knížat získávali i nadále od svých vladařů svá dominia pouze jako dary, franskému vazalovi byla po jistém váhání udělována už jen léna, a to teoreticky pouze na dobu jeho života. V nejvyšších vrstvách, které se vyznačovaly úctyhodnou povinností vojenské služby, totiž vztahy závislosti získaly původně formu svobodně smlouvaných dohod mezi dvěma žijícími osobami, stojícími tvář v tvář. Právě nutnost takového osobního kontaktu dodávala těmto vazbám to nejlepší z jejich morální hodnoty. Čistotu tohoto závazku však záhy porušily nejrůznější prvky: dědičnost, přirozená pro společnost, kde byl rod i nadále velmi pevně semknut, dále praxe „oblenění“, kterou si vynutily hospodářské podmínky a která vedla spíše k zatížení půdy služebními povinnostmi než k zavázání člověka věrností, a konečně a především vícečetnost homagií. Loajalita oddaného byla v řadě případů stále významnou silou. Jakožto výsadní společenský tmel, který měl spojoval různé skupiny napříč celým společenským žebříčkem, předcházet rozdrobení moci a ukončit chaos, se však ukázala jednoznačně jako neúčinná.

Na tom, jak nesmírný význam se těmto vazbám přisuzoval, bylo od začátku cosi umělého. Všeobecné rozšíření těchto vztahů bylo ve feudálních dobách dědictvím umírajícího státu, státu Karlovců, který chtěl bojovat proti společenskému drobení prostřednictvím jedné z institucí, jež se z tohoto drobení zrodila. Hierarchie závislostí totiž byla sama o sobě nepochybně schopna soudržnosti státu posloužit. O tom svědčí anglonormanská monarchie. K tomu však bylo zapotřebí centrální autority, již by stejně jako v Anglii pomáhal ani ne tak samotný výboj, jako spíš současný výskyt nových hmotných a materiálních podmínek. V 9. století byl však rozkladný tlak příliš silný.

V prostoru západoevropské civilizace vykazuje mapa feudalitě několik rozsáhlých prázdných ploch: Skandinávský poloostrov, Frísko a Irsko. Možná je ještě důležitější konstatovat, že feudální Evropa nebyla všude feudalizována do stejné hloubky ani stejně rychle a především nikde úplně. V žádné zemi se venkovské obyvatelstvo nepodřídilo vazbám osobní a dědičné závislosti bezvýhradně. Téměř všude, i když v různých krajích v mimořádně proměnlivém počtu, existovaly i nadále větší či menší alody. Kategorie státu nikdy zcela nezanikla a tam,

kde si zachovala největší sílu, se lidé stále označovali za „svobodné“ ve starém smyslu slova, protože byli závislí jen na panovníkovi a jeho zástupcích. V Normandii, dánské Anglii a ve Španělsku se udržely skupiny sedláků-válečníků. V rámci institucí božích mírů žila vzájemná přísaha, která byla zcela opačného charakteru než přísahy podřízenosti a která se vítězně prosadila v komunách. K osudu společenských institucí nepochybně patří to, že se vždy realizují jen částečně. Nevybočovala snad v evropské ekonomice počátku 20. století stále řada podniků z tohoto jednoznačně kapitalistického schématu?

Jak by zhruba vypadala feudální mapa, o níž jsme začali před okamžikem uvažovat? Nejhusťěji by byl vyšrafován prostor mezi Loirou a Rýnem a v Burgundsku na obou březích Saôny. Ten by se v 11. století dílem normanských výbojů rozšířil náhle až do Anglie a jižní Itálie. Kolem tohoto centrálního jádra by sytost barvy ustupovala téměř rovnoměrně až k Sasku a především k Leónu a Kastilii, kde by bylo šrafování mimořádně řídké. V nejvýrazněji vyznačené zóně snadno rozpoznáme kraje, kde byl vliv karlovských reforem nejsilnější a kde mísení romanizovaných a germánských prvků, hlubší než jinde, nepochybně úplněji rozložilo strukturu obou společností a zároveň umožnilo rozvoj mimořádně starých zárodků pozemkového panství a osobní závislosti.

Řez srovnávacími dějinami

Jaké tedy byly základní prvky evropské feudalit? Zřejmě to byla podřízenost sedláků, dále namísto obvykle neuskutečnitelného vyplácení mzdy široké užití držby, spojené se službami, což je v přesném smyslu slova léno, dále pak nadvláda třídy specializovaných válečníků, pouta poslušnosti a ochrany, která spojují člověka s člověkem a která v této válečnické třídě získávají mimořádně čistou podobu vazaloty, a konečně uprostřed všech těchto prvků a navzdory jim přežívání jiných druhů uskupení, totiž rodového a státního, z nichž to posledně jmenované mělo v průběhu druhého feudálního věku získat novou sílu. Stejně jako všechny jevy popsané onou vědou o věčné změně, kterou je historie, nesla jistě i takto charakterizovaná struktura specifické známky vlivu doby a prostředí. Ale stejně jako se vzájemně podobají klany s ženskou či mužskou filiací či některé formy hospodářských podniků, jež se vyskytují ve velmi odlišných civilizacích, je možné, že kultury odlišné od té naší prošly podobným stadiem, jaké jsme právě popsali. Pokud je to

pravda, zasloužily by si být v průběhu této fáze označovány jako feudální. Takto chápané komparativní úsilí však zjevně překračuje síly jediného člověka. Omezím se tedy na jediný příklad, který nám umožní udělat si přinejmenším představu o tom, jak by mohl vypadat takový výzkum v povolanejších rukou. Tento úkol mi usnadní vynikající studie, které už nesou punc té nejzdravější srovnávací metody.

Ve vzdálené historii Japonska tušíme existenci společností, tvořené pokrevně spřízněnými skupinami či skupinami, jež se za takové pokládaly. Na konci 7. století našeho letopočtu zde byl pod čínským vlivem nastolen státní režim, který usiloval podobně jako naši Karlovcí o jakýsi morální patronát nad poddanými. V 11. století konečně začíná období, jež se obvykle označuje jako feudální a jehož nástup časově splývá, v souladu s nám již známým schématem, s určitým zpomalením hospodářské směny. I zde stejně jako v Evropě „feudalita“ předcházely dvě velmi odlišné společenské struktury a feudalita si stejně jako u nás zachovala hluboké známky vlivu obou z nich. Monarchie, jež byla, jak už jsme viděli, více oddělena od vlastní feudální stavby, protože hierarchie homagií nesahala až k osobě císaře, zde z právního hlediska zůstala teoretickým zdrojem veškeré moci. A i zde se drobení mocenských práv, které podporovaly velmi staré tradice, prezentovalo oficiálně jako série neoprávněných zásahů do pravomocí státu.

Nad vrstvu sedláků se povznesla třída profesionálních válečníků. Právě v tomto prostředí se po vzoru vztahů ozbrojeného družiníka k jeho předákovi rozvinuly vazby osobní závislosti, které tak měly zřejmě už od počátku mnohem silnější třídní charakter než evropská „podřízenost“. Tyto vazby byly stejně jako v Evropě hierarchizované. Japonská vazalita však byla mnohem víc než ta naše aktem podřízení se a mnohem méně dohodou. Byla také mnohem přísnější, protože nepři-pouštěla podřízenost vůči více pánům. Jelikož bylo třeba tyto válečníky nějak živit, rozdávaly se jim držby velmi podobné našim lénům. Někdy se dokonce podobně jako v případě našich „znovuudělených“ lén udělovaly pozemky, které byly původně součástí dědictví jejich domnělého příjemce. Tito bojovníci přistupovali na obdělávání půdy samozřejmě stále méně ochotně, tedy až na několik výjimek. V Japonsku totiž až do konce feudální éry existovaly ony mimořádné případy venkovských *vavassores*. Vazalové tedy žili především z rent od svých vlastních pachtýřů. Bylo jich však příliš mnoho, zjevně mnohem víc než v Evropě, než aby zde v jejich prospěch mohla vzniknout dominia se silnými

pravomocemi nad poddanými. *Domina* se prosazovala pouze v rukou magnátů a církevních institucí. A i tak byla poměrně vzácná a bez přírodních hospodářských rezerv, takže připomínala spíše zárodečná panství anglosaské Anglie než panství v západoevropských krajích s rozvinutou feudální strukturou. Na této půdě, kde představovala zavlažovaná rýžová pole převažující druh pěstitelství, byly technické podmínky příliš odlišné od evropských praktik, než aby i podřízenost venkovského obyvatelstva nezískala specifické formy.

Tento nástin, jistě příliš stručný a v hodnocení odlišností mezi oběma společnostmi nedostatečně přesný, snad i přesto dovoluje vyslovit jeden jednoznačný závěr. Feudalita nebyla „událostí, k jaké ve světě došlo jen jednou“. Touto fází prošlo – i když s nevyhnutelnými a hlubokými rozdíly – vedle Evropy i Japonsko. Překonaly ji i jiné společnosti? A pokud ano, pod vlivem jakých příčin a případně jakých společných příčin? To je tajemství, které snad odhalí příští studie. Byl bych rád, kdyby tato kniha vyvolala v badatelích otázky a připravila tím cestu výzkumu, který ji v mnohém překoná.

2. POZDNÍ PROJEVY EVROPSKÉ FEUDALITY

Trvání a návraty

V polovině 13. století se evropské společnosti definitivně odvrátily od feudálního modelu. Jakožto pouhý moment trvalého vývoje, k jakému dochází ve společenství nadaném pamětí, však žádný společenský systém nezaniká náhle ani beze zbytku. Feudalita měla i své pozdní projevy.

Seniorátní systém, který feudalita ovlivnila, ji přežil, ostatně s řadou vzestupů i pádů, které zde není naším úkolem řešit. Jakmile však tento systém přestal náležet do celé sítě mocenských institucí, které s ním byly úzce propojeny, nutně začal poddanskému obyvatelstvu připadat stále méně srozumitelný, a tudíž i stále méně přijatelný. Ze všech forem závislosti bylo pro feudalismus nejcharakterističtější nevolnictví. To se ve Francii udrželo až do revoluce, i když se hluboce proměnilo a stalo se spíše pozemkovým než osobním. Kdo si tehdy ještě vzpomněl, že mezi lidmi, podléhajícími odúmrti, byli jistě i tací, jejichž předkové se kdysi sami „darovali“ nějakému ochránci? A kdyby byla tato vzdálená vzpomínka stále živá, ulehčila by snad nějak těmto lidem toto anachronické postavení?